

התאומים

פרשת תולדות מספרת לנו על לידתם ותולדותיהם של האחים התאומים או ה"תומים" יעקב ועשו: "וַיִּמְלְאוּ יָמֶיהָ לְלֶדֶת וְהָיָה תוֹמִם בְּבֶטְנָה" (בראשית כה, כד). ניתן לקרוא את תיאור תולדות אלו בפרשנות "טיפולוגית", דהיינו כתיאור המתייחס להיסטוריה הבעייתית של היחסים בין שני העמים, אחים-אויבים, ישראל ואדום. עבור חז"ל הפכה אדום לסמל של רומי. היו לכך סימוכים היסטוריים. עשיו התגלגל עבורם בדמותו של הורדוס האדומי ובני משפחתו שנשענו על שלטונה של רומי. עם התנצרותה של רומי הופך אדום סמל הנצרות. מעתה, אדום-נצרות וישמעאל-האיסלם הופכים לשני בני המשפחה הנמצאים ביניהם בקונפליקט מתמיד, כשזה לא מפריע להם להתעלל בו בזמן בבני אברהם, יצחק ויעקב.

עד כאן קריאה היסטורית. הפרשנות החסידית קראה את הטקסטים המקראיים כמתייחסים לא לכלל אלא לפרט, למעמדו הקיומי של האדם. לא רק גדולי החסידות, גם הוגים שבחרו בדרך הפילוסופית, נקטו בפרשנות דומה. כך הפך סיפור ביוגרפי-היסטורי על לידת התאומים ומאבקם, לתיאור פסיכולוגי של המאבק בין שני היצרים, הטוב והרע שבתוך האדם עצמו "וַיִּתְרָצְצוּ הַבָּנִים בְּקֶרְבָּהּ", וגם בקרבנו. אולם ברשימה זאת, לא אתעכב על היצרים, אלא על עובדה ראשונית יותר, עצם קיומם של זוג תאומים בקרבנו, מטפורה מופלאה לאחד האיפיונים היסודיים של היות האדם - אדם. כדי להסביר זאת ארשה לעצמי להפליג לאופקים פילוסופיים רחוקים אך בסיסיים ביותר. אנא חגרו את חגורותיכם והתלוו אלי.

קיומה של התודעה העצמית היא אחת העובדות המופלאות ביותר בקוסמוס, מופלאה יותר מסודותיה של הפיסיקה ומתחכומה של הביולוגיה. בצדק היא העסיקה, הפליאה הקסימה וקסמה את הפילוסופים בתקופות שונות. בלועזית אנו משתמשים במילה reflection, או במקבילותיה בשפות אחרות. לפעמים אנו מייבאים את השורש הזה לשפה העברית. הרפלקסיה מקשרת אותנו אל האופטיקה. רפלקסיה היא השתקפות. בעולם החיצוני, הפיסיקלי, אנו יכולים להשקיף, אך לא ל"השתקף". כדי לממש 'התפעל' זה, כדי להסתכל למשל, על פנינו ועל עינינו, אנו זקוקים לראי. אך מה שבלתי אפשרי בעולם החומרי מתממש בעולם הנפשי, בצורה מוצלחת או לא, אנו מסוגלים להשקיף על עצמנו. זוהי התודעה העצמית, כאן נולד ה'אני', רגע מכריע בתולדות האדם, כפי שלימד יהודה פרנץ רוזנצווייג. ושוב פלא. אותו עולם פנימי הפתוח לנו סגור לכל אדם אחר. איך ביטא זאת י' לייבוביץ? זהו רשות-היחיד שלי

בשני הראשים

אם מותר לי לשאול מטפורה בה השתמש הרב יצחק גינזבורג, דומה הדבר לציור התלמודי על האדם בעל שני הראשים. לציור אדם כזה התייחס החכם הכמעט בלתי ידוע פלימו, כששאל עליו את בן דורו החשוב, רבי יהודה הנשיא: "מי שיש לו שני ראשים באיזה מהן מניח תפילין?" (מנחות לו ע"א). שאלה זו הכעיסה את הנשיא בגלל אי הריאליות, לכאורה שלה. על המשך הדושיח, ועל דמותו של פלימו נעמוד אי"ה בהזדמנות אחרת. שאלת שני הראשים חשובה לנו כאן. היא מטפורה נפלאה על חיינו הפסיכולוגיים. בחיינו הרגילים אנו משתמשים בראש אחד. אנו פועלים וחיים בתודעה של מה שקורה בעולם. זאת התודעה הרגילה, האובדת, לא עלינו במצבים פתולוגיים וטרגיים. או אז האדם הוא חסר-הכרה ותודעה. אולם, יש מרכיב נוסף בתודעה. ה'אני' מסוגל "כאילו" להתפצל לשני ראשים, לשני תאומים זהים. ה'אני' האחד עוזב את האחדות הראשונית, מסתכל על ה'אני' השני, יודע מה שקורה לו, רוצה להבין אותו, תוהה עליו, ולפעמים, ברגעים מוזרים מאוד, של טירוף פילוסופי, הוא מרגיש ניכור מה'אני' השני. אחרי כל המסעות הללו, הוא חוזר אל עצמו, כי הוא 'בעצמו' הוא. ואכן בעקבות לוינס, ניתן לכנות את זוג התאומים האלה: ה'בעצמו'.

התודעה העצמית, האפשרות שלנו להסתכל על עצמנו, מאפשרת את הופעתו של המצפון. הראי המופלא הזה מאפשר לי לדון ולשפוט את עצמי, ולא רק על מעשי אלא גם על כוונותי. תיאור יפה לכך נתנה גיבורת תרבות, שמעוררת בי הסתייגות קשה, לדעתי מוצדקת, חנה ארנדט. אם אתרגם את דבריה לשפת דימויינו אנו, אומר שהמצפון נולד בגין העובדה ששני התאומים חייבים לחיות יחד, וכיצד מסוגל אדם, למשל, לחיות עם רוצח?

האם מסוגל אדם לחיות עם רוצח? כנראה שכן. כששיתף פעולה עם הנאצים, הוכיח זאת היידגר, הפילוסוף הגרמני שארנדט העריצה ועליו היא הגנה. יש לנו ראי בתוכנו, אולם, האמנם זהו ראי נאמן? האם הוא אספקלריה מאירה בלשון חז"ל, או אולי הוא מעוות את מה שהוא משקף. האמנם מסוגל הראי לשקף את מה שבאמת מתרחש בתוכנו, את המניעים הכמוסים והעמוקים של פעולתנו. אנו רואים את עצמנו לפעמים יפים יותר ולפעמים מכוערים יותר, מאשר אנו באמת. תנועת המוסר היהודית היא ניסיון ללטש את הראי כדי שלא נרמה את עצמנו, ולפניה כבר החסידות ניסתה למנוע סכנות אלה. הגדיל לעשות הרבי מקוצק, על מאבקו נגד ההונאה העצמית.

תאומים זהים?

אך נחזור קצת אחורה. פעמים רבות בדורות האחרונים סברו פילוסופים שונים, בהחלט לא קטנים, שכל מחשבותינו על עולמנו הפנימי אינם אלא אשליה. השפה מרמה אותנו, בייחוד כשהיא אומרת 'אני'. זאת לדעתי, עדות מופלאה על כוחה של הפילוסופיה

המסוגלת להפוך את היש לאין. הרבה יותר יסודי הוא הוויכוח על המצפון. פרויד, ורבים אחרים לפניו ובייחוד אחריו, סברו שהמצפון אינו אלא קולו של האב או החברה שהאדם הפנים. במאמר נפלא 'אשמה ורגשות אשמה' שבספרו 'פני אדם', התפלמס מרטין בובר עם גישה זאת. ארשה לעצמי להסביר את גישתו דרך אחת מתורות רבי נחמן מברסלב (ליקוטי מוהר"ן, קמא ס' סו), שייתכן והשפיע על תפיסתו של בובר.

לפי רבי נחמן שני התאומים שבקרבו באי לידי ביטוי בכפילות השם המצויה במקרא. הצנזור הלשוני של תוכנת המחשב בה אני משתמש, מתעצבן כשאני מכפיל מילה. הוא מסמנה באדום ומזהיר אותי "טעית!". לא כך המקרא. כשהקב"ה פונה אל האדם הוא מכפיל את שמו. כך בעקידה: "וַיֹּאמֶר אֲבִרְהָם אֲבִרְהָם וַיֹּאמֶר הַנִּינִי", לפני ירידתו של יעקב מצרימה: "וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב יַעֲקֹב וַיֹּאמֶר הַנִּינִי", במראה הסנה: "וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה מֹשֶׁה וַיֹּאמֶר הַנִּינִי" ובנבואתו הראשונה של שמואל: "וַיִּקְרָא... שְׁמוּאֵל שְׁמוּאֵל וַיֹּאמֶר שְׁמוּאֵל דָּבָר כִּי שָׁמַע עֲבָדְךָ". על כפילות זאת כותב הזוהר בפרשת נח (בתוספתא, בראשית דף נט ע"ב). הזוהר מתעכב על כפילות 'נח נח' שהיא תוצאה מקרית של המבנה הספרותי של הפסוק: "אֵלֶּה תּוֹלְדֹת נֹחַ אִישׁ צִדִּיק תָּמִים הָיָה בְּדֹרֵתּוֹ". אילו היינו שמים פסיק באמצע, אפילו הצנזור שבמחשב לא היה מתעצבן. אולם, בשביל הקבלה אין מקרים. והזוהר מלמד אותנו בארמית המיוחדת לו: 'לָמָּה נֹחַ תָּרִי זְמָנָא, אֵלָּא כֹּל צִדִּיק וְצִדִּיק דִּי בְּעָלְמָא, אֵית לֵה תָרִין רוּחִין, רוּחָא חַד בְּעָלְמָא דִּין, וְרוּחָא חַד בְּעָלְמָא דְאַתִּי". יש באדם שתי רוחות. הן מתפרדות בשעת הלידה, האחת נשארת למעלה, בעולם השמימי. השנייה יורדת לעולם הזה. הן חוזרות ומתאחדות בשעת המוות. רבי נחמן מוסיף ששתי רוחות אלו מיוצגות באות אל"ף. את האות הזאת ניתן לתאר כמורכבת משלושה חלקים, שני יודי"ן האחת למעלה והשנייה למטה, ובאמצע ביניהן אות וא"ו, המסמל בקבלה את הרקיע. היו"ד העליונה מתארת את ה'בכח', את הפוטנציאל שאדם זה יכול להגיע אליו. היו"ד התחתונה את 'בפועל', את הצורה בה האדם מממש פוטנציאל זה במשך חייו. לפי השקפתו של בובר, כפי שאני מבין אותה, זהו מקור המצפון. בכך רצה בובר להקים אלטרנטיבה לביקורת הפסיכואנליטית, שראתה במצפון רק את קול האב/החברה שהופנם. לפנינו רישום ראשוני לתיאוריה הומניסטית של המצפון. קריאת המצפון מקורה ברבדים הפנימיים ביותר של האדם. קולו של התאום שנשאר למעלה, קורא לנו לפתח את מה שבתוכנו, לממש את הפוטנציאל שלנו, באופן בריא ומוסרי. זאת, כדי שברגע המוות יוכלו התאומים שאז יזכו להיות זהים, להתחבר סופית, ולהיות לאחדות אחת.

הוא הקורא לנו בחיים בריאים ומוסריים, כדי שנגיע לשלמות המחכה לנו.

המצפון הוא אחת מקריאתיו של הקב"ה. אך לפעמים האדם אינו עונה נכונה. האדם מסוגל לעוות את המצפון ולשעבדו אף למטרות שטניות. אני מבקש לסיים רשימתי זאת בהערה שלמדתי מפרנץ יהודה רוזנצווייג לפני שנים רבות. הקב"ה קרא לאדם, ושאל אותו 'אֵיכָה'. מה היה עליו לענות? הַנִּינִי! לתשובה זאת חיכה הקב"ה עשרים דורות: "וַיֹּאמֶר אֵלֶּי אֲבִרְהָם, וַיֹּאמֶר הַנִּינִי".